

O‘ZBEK TILI FRAZEOLOGIK VA PAREMIOLOGIK TIZIMIDA PREDMET KODI BIRLIKLARINING LINGVOKULTUROLOGIK VA SEMIK TAHLILI

Ergasheva Moxichexrabonu Elmurod qizi
tolibjonovamoxichexra@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilining frazeologik va paremiologik tizimida narsa-buyum nomlari vositasida shakllangan predmet kodlarining lingvokulturologik hamda semik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida O‘zbek tili frazeologik lug‘ati hamda O‘zbek xalq maqollari to‘plamidagi qozon, qoshiq, igna, pichoq, ko‘rpa, do‘ppi, to‘n, supurgi komponentli birliklar tanlandi. Tahlilda predmet nomining lug‘aviy ma‘nosi bilan turg‘un birlik tarkibida yuzaga keladigan ko‘chma va madaniy ma‘no o‘rtasidagi munosabat asosiy mezon sifatida olindi. Natijalar predmet komponenti frazeologizm va maqolda oddiy nominativ vazifani bajarmasdan, xalqning turmush tarzi, mehnat tajribasi, rizq-ro‘zg‘or haqidagi tasavvuri, me‘yor, tejamkorlik, sabr, o‘zaro munosabat va axloqiy baholash mezonlarini kodlashini ko‘rsatadi. Xususan, qozon komponentida rizq va ro‘zg‘or, ignada kichiklik, noziklik va mashaqqatli mehnat, pichoqda og‘riq va chidam chegarasi, ko‘rpada imkoniyat va me‘yor, qoshiqda ulush va iste‘mol, do‘ppi hamda to‘nda holat va moslik, supurgida esa tozalik va tartib semalari ustuvor ekanligi aniqlandi. Frazeologik va paremiologik materialning qiyosi bir predmet obrazi turli til sathlarida umumiy madaniy semani saqlagan holda turlicha pragmatik vazifa bajarishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: predmet kodi, lingvokulturologiya, frazeologizm, paremiologik birlik, maqol, sema, madaniy sema, konnotatsiya, qozon, igna, pichoq, ko‘rpa

LINGUO-CULTURAL AND SEMEMIC ANALYSIS OF OBJECT-CODE UNITS IN THE PHRASEOLOGICAL AND PAREMIOLOGICAL SYSTEM OF THE UZBEK LANGUAGE

Ergasheva Moxichexrabonu Elmurod qizi
tolibjonovamoxichexra@gmail.com

Abstract: The article examines the linguocultural and semic characteristics of object-code units in the phraseological and paremiological systems of the Uzbek language. The material is drawn from the Phraseological Dictionary of the Uzbek Language and the collection Uzbek Folk Proverbs. Particular attention is paid to units containing the components qozon (cauldron), qoshiq (spoon), igna (needle), pichoq (knife), ko‘rpa (quilt), do‘ppi (skullcap), to‘n (robe), and supurgi (broom). The analysis

demonstrates that such objects function not merely as names of material entities but as culturally marked signs encoding everyday experience, subsistence, labour, moderation, social behaviour and value judgments. The comparison also reveals that the same object image may retain a common cultural core while acquiring different semantic and pragmatic functions in phraseological units and proverbs.

Keywords: object code, linguoculturology, phraseological unit, proverb, semic analysis, cultural seme, connotation, Uzbek language

KIRISH. Tilning milliy-madaniy xususiyati, avvalo, xalqning kundalik hayoti bilan uzviy bog‘langan birliklarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Inson yashaydigan uy, kiyadigan kiyim, ovqat tayyorlaydigan idish, mehnatda foydalanadigan asbob yoki ro‘zg‘orda qo‘llaydigan oddiy buyum uzoq muddatli ijtimoiy tajriba jarayonida faqat moddiy predmet bo‘lib qolmaydi. Unga muayyan tasavvur, baho, munosabat va xulq me‘yori birikadi. Moddiy olam unsurlari tilning obrazli tizimiga kirib, madaniy axborotni tashuvchi belgilarga aylanadi. [5; 7]

O‘zbek lingvokulturologiyasida madaniy kod inson va borliq o‘rtasidagi munosabatni muayyan lisoniy shakllar vositasida tartibga soluvchi tizim sifatida izohlanadi. D.Xudoyberganova madaniy kodni olam haqidagi tasavvurlarni namoyon etuvchi tushunchalar va ularning lisoniy shakllari bilan bog‘laydi. I.Bo‘riyev esa predmetli kodni xalq turmushida keng o‘rin egallagan, hayotning ajralmas qismiga aylangan narsa-buyumlar bilan aloqador kod sifatida tavsiflaydi. Predmetning katta-kichikligi, miqdori, vazifasi va undan foydalanish usuli ramziy ma‘no hosil qilishda muhim bo‘ladi. [7, 15-18-b.; 1, 334-339-b.]

O‘zbek tili frazeologik lug‘atida frazeologizmning asosiy belgilaridan biri uning obrazli va ko‘chma ma‘noga egaligi ekani, iboraning yaxlit ma‘nosi tarkibidagi alohida so‘zlar ma‘nosining oddiy yig‘indisidan iborat emasligi ko‘rsatiladi. Demak, *pichoq suyakka yetdi* yoki *ko‘rpaga qarab oyoq uzatmoq* singari birliklarda *pichoq* va *ko‘rpa* o‘zining moddiy ma‘nosini butunlay yo‘qotmaydi, frazeologik mazmunning tayanchiga aylanadi. [4, 7-10-b.]

T.Mirzayev, A.Musoqulov va B.Sarimsoqov xalq maqollarini ko‘p asrlik hayotiy tajriba va maishiy turmush tarzining o‘ziga xos “oynasi” sifatida tavsiflaydilar. Maqollarda xalqning inson, oila, jamiyat va tabiatga munosabati mujassamlashishi ta’kidlanadi. Shuning uchun *Yolg‘iz uyda qozon qaynamas*, *Ko‘rpangga qarab oyoq uzat*, *Oldin pichoqni o‘zingga ur*, *og‘rimasa birovgga ur* kabi paremalarni faqat maishiy tasvir sifatida tushunish ularning semantik imkoniyatini toraytiradi. [2, 1-4-b.]

METODLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI. O‘zbek tilida predmet nomlari ishtirok etgan frazeologik va paremiologik birliklarni lingvokulturologik jihatdan o‘rganishda frazeologik ma‘no, madaniy konnotatsiya, madaniy kod hamda komponent semantikasi haqidagi qarashlar nazariy asos vazifasini bajaradi. 2022-yilda

nashr etilgan O'zbek tili frazeologik lug'atida frazeologik birlikning muhim belgisi uning tarkibidagi so'zlar ma'nosi yaxlit, obrazli va ko'chma ma'no ifodalashidir. Masalan, lug'atda *til tegizmoq* birligining ma'nosi komponentlar asosida yuzaga kelgan obrazli semantik ko'chishdan hosil bo'lishi izohlangan. [4, 7-10-b.]

Frazeologik ma'noni shu tarzda talqin qilish semik tahlil uchun metodologik imkoniyat yaratadi. O'zbek tili frazeologik lug'ati mualliflari frazeologik birlikning semantik tabiatini uning ma'nosi, ko'p ma'noliligi, sinonimik va antonimik munosabatlari orqali ochishni ko'zda tutadilar. Frazeologizmlarning madaniyat bilan aloqasini izohlashda V.N.Teliya tomonidan ishlab chiqilgan *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты* asarida frazeologik birlik semantikasi xalqning stereotiplari, baholash mezonlari va madaniy tasavvurlari ham mujassamlashishi asoslanadi. [4, 8-17-b.; 9]

O'zbek tilshunosligida til birliklarining madaniy mazmunini o'rganish D. Xudoyberganova va Sh. Usmanova tadqiqotlarida izchil rivojlantirilgan. D. Xudoyberganovanning "Lingvokulturologiyada madaniy kod tushunchasi va talqini" maqolasida madaniy kod masalasi alohida nazariy muammo sifatida ko'rib chiqilgan. Sh. Usmanovanning Lingvokulturologiya darsligida til va madaniyat munosabati, lingvomadaniy birliklarni tahlil qilish usullari, ramz, stereotip va madaniyatning tildagi ifodalanishi yaxlit tizimda yoritilgan. [7, 15-18-b.; 5]

Predmet kodini aniqlashda M.L.Kovshovanning *Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры* monografiyasi aynan frazeologik birlik semantikasidagi madaniy kodlarni aniqlash va izohlashga bag'ishlangan. Paremiologik materialni talqin qilishda T. Mirzayev, A. Musoqulov va B. Sarimsoqov tomonidan tuzilgan O'zbek xalq maqollari to'plamining nazariy mulohazalariga tayaniladi. [10; 2, 1-4-b.]

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Predmet kodi shakllanishida barcha narsa-buyum nomlari bir xil mavqega ega emas. Biror predmetning tilda ko'p ishlatilishi uning avtomatik ravishda madaniy kodga aylanganini anglatmaydi. Predmet nomi ikkilamchi ma'no kasb etib, muayyan jamoa tajribasida shakllangan baho va assotsiatsiyani muntazam ifodalay boshlagandagina kodlash xususiyati yuzaga keladi. Masalan, *qozon* oddiy lug'aviy birlik sifatida ovqat pishiriladigan idishni anglatadi. Biroq o'zbek maishiy tajribasida *qozon* oila uchun ovqat tayyorlanadigan ro'zg'or buyumi bo'lgani sababli uning mazmuni *ovqat* → *rizq* → *ro'zg'or* → *oilaning iqtisodiy holati* yo'nalishida kengaygan. *Qozoni qaynab turibdi* iborasida xonadonda muntazam issiq ovqat tayyorlanishi, shu orqali tirikchilikning davom etayotganligi anglashiladi. *Qozonini suvga tashlamoq* esa faqat non-choy bilan tirikchilik qilish, issiq ovqatdan voz kechishga majbur bo'lishni bildiradi. Predmetning vazifasi uning madaniy semantikasini shakllantiradi. [4, 419-420-b.]

Frazeologik birliklar tahlili natijasida predmet komponentining ma'nosi bir necha yo'nalishda qayta tashkil qilinishi aniqlandi.

1-jadval.

Predmet komponentli frazeologik birliklarning semik va lingvokulturologik tahlili

Frazeologik birlik	Predmet komponenti	Denotativ tayanch	Faollashgan semalar	Frazeologik mazmun	Lingvokulturologik mazmun
qozoni qaynab turibdi [4, 420-b.]	qozon	ovqat pishirish idishi	[+ovqat], [+rizq], [+ro'zg'or]	tirikchiligi yurishib turibdi	xonadon farovonligi ovqat va dasturxon bilan o'lchanadi
qozonini suvga tashlamoq [4, 420-b.]	qozon	issiq ovqat tayyorlash	[-to'kinlik], [+muhtojlik]	nochor tirikchilik qilmoq	qozonning ishlamasligi iqtisodiy tanglik belgisi
igna bilan quduq qazimoq [4, 194-b.]	igna	kichik tikuv asbobi	[+kichik], [+nozik], [+mashaqqat]	nihoyatda og'ir, uzoq mehnat qilmoq	vosita va vazifa hajmi o'rtasidagi nomutanosiblik
ignadekni tuyadek qilmoq [4, 194-b.]	igna	juda kichik predmet	[+kichiklik], [+minimal miqdor]	bo'rttirib yubormoq	kichik-katta qarama-qarshiligi orqali baholash
pichoq suyakka yetdi [4, 392-b.]	pichoq	kesuvchi asbob	[+o'tkirlik], [+og'riq], [+jarohat], [+chegara]	ortiq chidab bo'lmaydigan holat	jismoniy og'riq ijtimoiy-ruhiy bosim mezoniga aylangan
ko'rpaqa qarab oyoq uzatmoq [4, 252-b.]	ko'rpa	yopinchiq	[+o'lcham], [+chegara], [+himoya]	imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq	me'yor va tejamkorlik tamoyili
tayyor oshga qoshiq solmoq [4, 479-b.]	qoshiq	ovqat yeyish asbobi	[+iste'mol], [+ulush], [+tayyor ne'mat]	boshqalar mehnati samarasidan foydalanmoq	mehnatsiz manfaat olishga salbiy baho
do'ppi tor keldi [4, 146-b.]	do'ppi	bosh kiyim	[+torlik], [+siqilish], [+cheklanish]	og'ir, iloj-imkonsiz vaziyatga tushmoq	moddiy predmet orqali ijtimoiy-ruhiy holat ifodasi
bo'yiga qarab to'n bichmoq [4, 116-b.]	to'n	ustki kiyim	[+o'lchov], [+moslik]	o'ziga munosib ish tutmoq	imkoniyat va harakat mutanosibligi

muloyim supurgi bo'lmoq [4, 318-b.]	supurgi	tozalash vositasi	[+yumshoqlik], [+sokin harakat]	o'zini muloyim ko'rsatib, yashirin ish tutmoq	tashqi muloyimlik va ichki niyat qarama-qarshiligi
--	---------	----------------------	---------------------------------------	---	--

Frazeologik birliklar predmet kodining bitta umumiy modelga bo'ysunmasligini ko'rsatadi. Masalan, *igna* bilan bog'liq frazeologizmlarda predmetning hajmi va nozikligi yetakchi. Lug'atda *igna* bilan quduq qazimoq "ko'p kuch va vaqt talab qiladigan mashaqqatli mehnatni bajarmoq", *igna tashlasang, yerga tushmaydi* "haddan tashqari ko'p va zich", *ignadekni tuyadek qilmoq* esa "mubolag'a qilib, bo'rttirib yubormoq" ma'nolarida qayd etilgan. Bitta predmetning semasi uch xil semantik modelni yuzaga chiqarmoqda. [4, 194-b.]

Qoshiq komponentining semantik markazida ovqatga tegishlilik bilan birga ulush olish semasi turadi. *Tayyor oshga qoshiq solmoq* iborasida qoshiqning fizik funksiyasi ya'ni tayyor ovqatdan olish boshqalar mehnati samarasidan o'zi mehnat qilmay foydalanish ma'nosini yuzaga chiqaradi. [4, 479-b.]

Milliy kiyim nomlari ham predmet kodining faol qatlamidir. *Do'ppi tor keldi* iborasida bosh kiyimining jismoniy torligi odam tushgan qiyin vaziyat bilan tenglashtirilgan. *Do'ppisi osmonda* iborasida mutlaqo boshqa fazoviy vazifada gavdalangan. *Bo'yiga qarab to'n bichmoq* iborasida esa kiyimning odam gavdasiga mos bichilishi xatti-harakatning imkoniyatga mos bo'lishi bilan qiyoslanadi. [4, 116-b.; 146-b.]

Maqollarda predmet obrazining semantik ko'lami kengroq. Frazeologizm ko'pincha shaxs, holat yoki harakatni nomlasa, maqol predmet vositasida xulosa, qoida yoki hayotiy me'yorni ifodalaydi. [2, 1-4-b.]

2-jadval.

O'zbek paremiologik tizimida predmet kodi birliklarining semik va lingvokulturologik xususiyatlari.

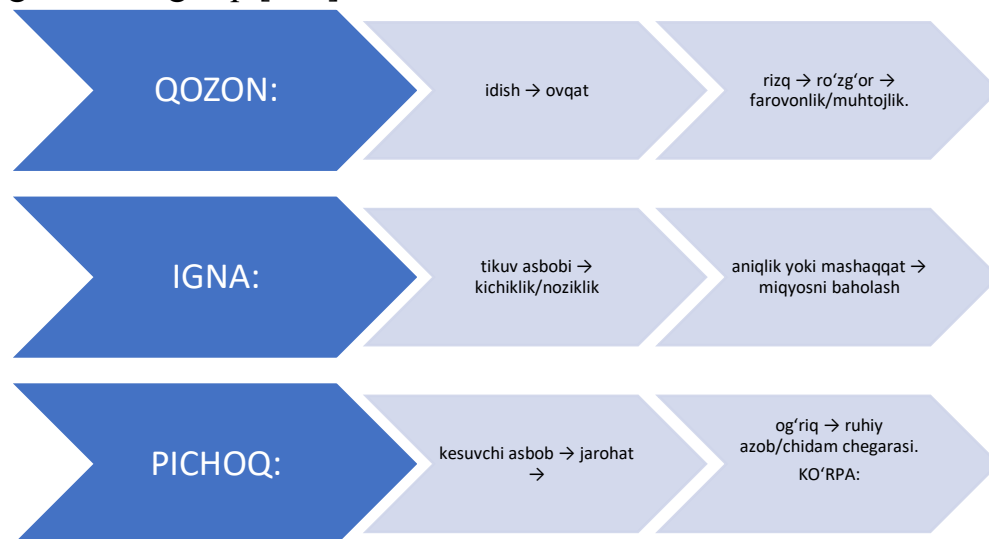
Paremiologik birlik	Predmet kodi	Tayanch sema	Madaniy-aksiologik mazmun
Yolg'iz uyda qozon qaynamas [2, 8-b.]	qozon	rizq, ro'zg'or	tirikchilikda hamkorlik va jamoa zarur
Qozonga yondashsang, qorasi yuqar, yomonga yondashsang, yarasi yuqar [2, 38-b.]	qozon	qorayish, tegish	muhit va yaqinlik inson xulqiga ta'sir qiladi
Qoshiq bilan osh berib, sopi bilan ko'z chiqarma [2, 38-b.]	qoshiq	ne'mat berish	qilingan yaxshilikni keyingi ozor bilan yo'qqa chiqarmaslik
Ignas bilan bitadigan ishga juvoldiz tiqma [2, 196-b.]	igna	kichik/nozik vosita	vazifaga mos vosita va me'yorni tanlash

Igna qayoqqa yursa, ip ham shu yoqqa yurar [2, 78-b.]	igna	yetaklash	bog'liqlik va ergashish munosabati
Oldin pichoqni o'zingga ur, og'rimasa birovga ur [2, 168-b.]	pichoq	og'riq	boshqaga qilinadigan ishni avval o'ziga tatbiq etib ko'rish
Ko'rpangga qarab oyoq uzat [2, 218-b.]	ko'rpa	o'lchov, chegara	imkoniyatga yarasha yashash
Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar [2, 232-b.]	do'ppi	almashtiriladigan buyum	inson hayoti moddiy narsadan ustun
Supurgi yerning husni, kamtarlik - erning [2, 91-b.]	supurgi	tozalik	saranjomlik va kamtarlik ijobiy qadriyat
Eshik ochiq bo'lsa ham, so'rab kir [2, 82-b.]	eshik	chegara, kirish	shaxsiy hudud, odob va ruxsat me'yori

Yolg'iz uyda qozon qaynamas maqolida qozon to'g'ridan-to'g'ri ovqat idishi bo'lib turgan holda, uning "qaynashi" ro'zg'orning yurishi bilan teng. *Qozonga yondashsang, qorasi yuqar, yomonga yondashsang, yarasi yuqar* maqolida qozon qurumining tegishi salbiy modelga aylangan. Birinchi maqolda qozon [+rizq], [+jamoa], ikkinchisida esa [+aloqa], [+ta'sir] semalarini faollashtirmoqda. [2, 8-b.; 38-b.]

Qoshiq bilan osh berib, sopi bilan ko'z chiqarma maqoli predmetning qoshiq va uning sopini - qarama-qarshi pragmatik yo'nalishga qo'yadi. Birinchi harakat ne'mat berish bilan, ikkinchisi ozor yetkazish bilan bog'lanadi. "Yaxshilikni minnat, haqorat yoki zarar bilan bekor qilma" degan axloqiy xulosa hosil bo'ladi. [2, 38-b.]

O'zbek tilida mavjud ibora va maqollardagi predmetlarning aksariyati tasodifiy buyumlar emas. *Qozon va qoshiq* ovqatlanish hamda ro'zg'or bilan, *ko'rpa* uy va yashash muhiti bilan, *igna* tikuvchilik va mehnat bilan, *pichoq* kundalik mehnat hamda maishiy faoliyat bilan, *do'ppi va to'n* kiyinish madaniyati bilan, *supurgi* esa xonadon saranjomligi bilan bog'liq. [2; 4]

1-chizma. Predmet birliklarining semik modeli.

Hosil bo'lgan modellar predmet kodining semantik tuzilishi bir bosqichli ko'chish emasligini ko'rsatadi. Moddiy predmetdan madaniy ma'noga o'tishda oraliq semalar saqlanadi. Masalan, *pichoq suyakka yetdi* birligida "chidab bo'lmaydigan vaziyat" ma'nosi birdan paydo bo'lmagan; u *pichoq* → *kesish* → *og'riq* → *og'riqning eng yuqori nuqtasi* → *chidamning tugashi* zanjiri orqali anglashiladi. Semik tahlil lingvokulturologik talqinning ichki mexanizmini ochishga yordam beradi. [4, 392-b.]

XULOSA. O'zbek tilining frazeologik va paremiologik tizimi xalqning moddiy turmush tajribasini saqlaydi, abstrakt tushunchalarni ifodalash vositasiga aylantiradi. *Qozon, igna, pichoq, ko'rpa, qoshiq, do'ppi, to'n* va *supurgi* kabi kundalik predmetlar turg'un birlik tarkibida o'zining dastlabki lug'aviy mazmunidan tashqariga chiqib, baholovchi va madaniy ma'no hosil qiladi. Frazeologik va paremiologik tizimlarni yonma-yon o'rganish predmet kodining vazifaviy farqini ham ko'rsatdi. Frazeologizmga predmet obrazi ko'proq shaxs, harakat yoki holatni obrazli nomlashga xizmat qilsa, maqolda ayni obraz umumlashgan hayotiy tajriba va axloqiy xulosaning tayanchiga aylanadi. O'zbek frazeologiyasi va paremiologiyasi moddiy olamni insoniy munosabat, me'yor va qadriyatlarni ifodalash vositasiga aylantirgan yaxlit lingvomadaniy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bo'riyev I. Lingvomadaniy kodlar va ularning turlari haqida // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. - 2021. - 1(8). - B. 334-339.
2. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. (tuzuvchilar). O'zbek xalq maqollari. - Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2005.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. - Toshkent, 1966.
4. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. - 636 b.
5. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. - Toshkent, 2019. - 247 b.
6. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. - Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. - 44 b.
7. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiyada madaniy kod tushunchasi va talqini // O'zbek tili va adabiyoti. - 2019. - №3. - B. 15-18.
8. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. - Toshkent: Fan, 2013. - 136 b.

9. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - Москва: Языки русской культуры, 1996. - 288 с.

10. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры. - Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. - 453 с.